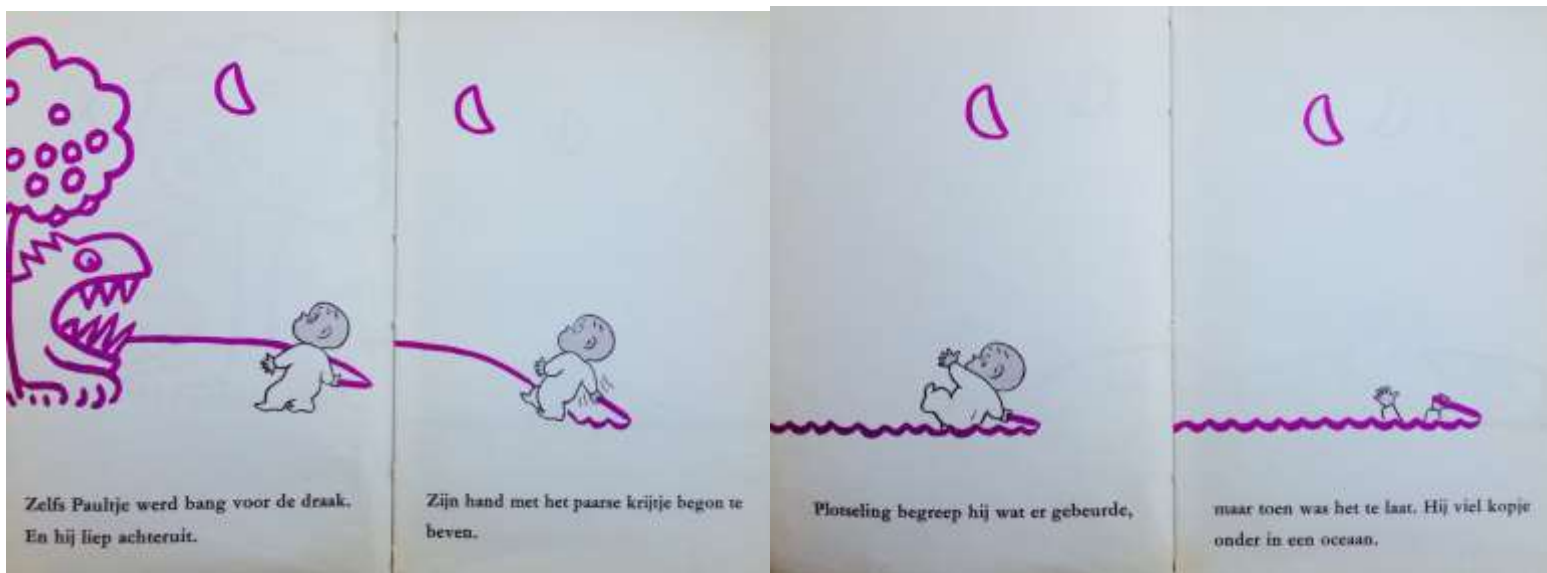

Teken een lijn en het wordt een zee en daartussen, daar zit ik

Nadat ik 'De geheimen van het wilde woud' uitgelezen had en het boek dichtdeed, stond ik ermee in mijn hand en keek naar die vier centimeter dikke band. Met een fantastische verbijstering bedacht ik me dat in dit kleine pakketje dat enorme woud vol ridders en gevaren verborgen zat. En tussen het papieren boek en het avontuur zat ikzelf, ik had het door het lezen tot leven gebracht.

Veel scholen benoemen dat zij met cultuuronderwijs willen bijdragen aan het begrip van leerlingen van zichzelf en de wereld om hen heen. Dat cultuuronderwijs dat kan, is voor deze scholen geen vraag meer. Maar *hoe* dat kan, dat is nog wel een zoektocht. Een ontdekking als de mijne, lezend in Tonke Dragt, kan daarvoor het handvat vormen. Dit is een nog wat intuïtieve gedachte, die ik hieronder uit probeer te werken. Ik doe dat in mijn eigen woorden, maar ik baseer me daarbij onder meer op de cognitieve theorie van cultuuronderwijs van Barend van Heusden. In het laatste hoofdstuk van dit essay verwijs ik naar de literatuur die ik gebruikt heb in deze zoektocht. Ik zal me hierbij beperken tot het kunstonderwijs, als deel van het veel bredere cultuuronderwijs. Want juist voor het kunstonderwijs ligt hier, lijkt mij, een kans die nu nog weinig benut wordt. Dit is de vraag die ik in dit essay wil verkennen: Wat kan het opleveren als we kinderen bewust op het spoor zetten van deze verwisseling tussen de letters lezen en het avontuur beleven? Of in de verwisseling tussen lijn en zee, zoals die zo mooi geïllustreerd wordt in *Paultje en het paarse krijtje*? In die klassieker van Crockett Johnson uit de jaren vijftig, tekent Paultje zijn eigen wereld en hij ziet en voelt hem onder zijn eigen hand ontstaan.

De ontdekking van de lijn die een zee wordt, is er in vele vormen. Hij kan plaatsvinden tijdens het lezen, maar ook als je zelf schildert, of kleit, of muziek maakt. Wij kunnen als mensen een object of gebeurtenis zien of horen en we voegen in het waarnemen iets toe. Het wordt een zee, het wordt een avontuur, mijn timmerwerk wordt een masker dat mij boos aankijkt. Die ontdekking doen kinderen eindeloos. Geef een kleuter twee kraaltjes en hij laat overal figuurtjes met kraalogen

opduiken. Het is spelen en ontdekken. Het is kijken en gaan herkennen wat er onder onze handen tevoorschijn komt.

Wij zien als vanzelf het gezichtje in de kraaltjes. Maar we kunnen ook een stapje terugdoen, zoals de jongen uit groep 8 die ik op een tentoonstelling zag. Op de vraag bij een schilderij: 'Wat is dit?' vertelden alle kinderen enthousiast over wat ze zagen in het schilderij. Maar deze jongen zei: 'Volgens mij is dit dus gewoon verf op doek.' We kunnen het schilderij zien als de afbeelding die wij ervan maken, met sfeer gevoel, verhaal, dat wat het verbeeldt. Maar we kunnen ook zien dat het in werkelijkheid verf en doek is. We kunnen als van een afstandje naar onszelf kijken en ontdekken dat wat er op het papier staat in feite niet meer is dan een lijn. Toch zien we een zee. En dat doen wij zelf. Wat levert die ontdekking op?

We kunnen onszelf herkennen in dat wat we zien.

We ontdekken dat het verhaal, het gezicht, de emotie in feite niet *daar* in het ding zit, maar in onszelf. In het waarnemen van de dingen, voegen wij betekenis toe. En die toevoeging vertelt ons iets over onszelf. Want ik zie en ervaar vanuit wat ik al ken en weet en denk en voel, vanuit alles wat ik meegemaakt heb en de indruk en herinnering die dat in mij achterliet. Ik draag dat geheugen altijd met me mee en kan niet anders dan van daaruit kijken en ervaren en denken. Het is zo vanzelfsprekend deel van mij, dat ik het niet eens ervaar als 'van mij'. Ik zie het landschap in het schilderij, alsof het een landschap is. Ik zie het vreemde, als iets wat vreemd is. Punt uit. Als ik ga herkennen wat ik toevoeg, welke betekenis ik geef aan datgene wat er buiten mij is, dan geeft mij dat een inkijkje in mijn eigen geheugen. Hiermee komen we op het spoor van het gaan begrijpen van jezelf en de wereld om je heen; het inzicht van leerlingen waaraan scholen met cultuuronderwijs bij hopen te dragen.

Het inkijkje in mijn eigen geheugen maakt me bewust van de rol die ik speel in hoe ik de dingen zie en beleef, hoe ik erover denk. En dat inzicht geeft ruimte. Het betekent dat de dingen niet zomaar onomstotelijk zo zijn als ik ze zie. Niet zomaar zo zijn als ik denk dat ze zijn. Als ik herken dat ik het ben die de dingen zo zie, kan ik - met diezelfde afstand - ontdekken dat iemands anders het wel eens anders kan zien. En er dus ook anders over kan denken. Dat geldt dichtbij voor mijn buurjongen, die een andere sfeer of emotie herkent, die de voorstelling juist wel mooi of niet leuk vindt. Ik kan ook zelf nog eens opnieuw kijken of er meer te ontdekken valt dan op het eerste oog leek; of het vreemde toch ook ergens iets vertrouwds laat zien. En wanneer ik een beetje gevorderd ben in een zo relativerende blik, kan ik me zelfs voorstellen dat iemand die opgroeit in een andere wereld, de dingen nog wel eens totaal anders kan ervaren en begrijpen dan mijn buurjongen en ik.

Bovendien, als de wereld om mij heen niet zomaar een gegeven is, maar iets is waar je wat van kunt vinden en over na kunt denken, dan opent dat de mogelijkheid dat de dingen ook wel eens heel anders kunnen zijn of worden. Ik kan er iets aan toevoegen. De wereld is niet zomaar een gegeven, wij geven samen vorm aan onze wereld, in wisselwerking met anderen en met die wereld zelf. Pak een krijtje en maak er zelf een stukje wereld bij.

Maken en zien wat er tevoorschijn komt

Als we het hebben over het maken, maken in de zin van creëren, komt er een nieuw aspect dit essay binnen. Wanneer we iets maken, beginnen we vaak met een idee, een fantasiebeeld, een emotie, een onderwerp. Maar het idee zit nog in het hoofd van de maker. En het moet iets worden in een waarneembare vorm, de maker moet het idee van binnen naar buiten brengen. En hier laten we in het kunstonderwijs naar mijn idee nogal eens een kans liggen.

Het onderwerp, of het *waarover* gaat mijn werkstuk, neemt gemakkelijk de overhand. Ik ga een kasteel tekenen en teken 'het kasteel' zoals ik dat in mijn hoofd heb. En dat lijkt nogal eens op de plaatjes van kastelen die ik eerder zag, het is alleen minder mooi omdat ik niet goed teken. Ik ben zo druk met het timmeren en zagen aan mijn masker, dat ik vergeet te kijken wat er onder mijn handen tevoorschijn komt. Of, ook dat gebeurt veel, ik ben zo gericht op de techniek, dat ik te weinig oog en oor heb voor wat ik met die techniek kan *doen*, betekenis geven aan het materiaal.

Ook in het maken, of juist in het maken, kunnen we spelen met die wisselwerking tussen het ding en dat wat het voor ons gaat betekenen. Het maken is vooral ook het spel van Paultje die met zijn krijtje ontdekkingen doet. Daarmee leren we ook in het maken hoe wij betekenis kunnen geven aan de dingen om ons heen.

(O, je hebt het over het creatieve proces! Ja, in zekere zin wel. Maar het creatieve proces lijkt vooral te gaan over een omvangrijke gebeurtenis die verloopt in verschillende fases. Vanuit inspiratie, een eigen idee, op onderzoek en in stappen komen tot een werkstuk. Deze ontdekking, dit spelen, kan ook op een heel simpel en klein niveau plaatsvinden. Het komt hieronder terug in twee voorbeelden. Zelfs in een opdracht die vooral gaat over het vaardiger worden met het materiaal of een instrument, kun je op zoek gaan naar de betekenis. Misschien zouden we het eerder de creatieve ontdekking kunnen noemen.)

In het maken starten we vaak met een idee, en dan ga ik op zoek hoe dat idee, of de emotie tevoorschijn komt in het materiaal. Ik heb hier te maken met het materiaal, met mijn eigen vaardigheid en met omstandigheden (de tube geel is leeg, er is herrie, de zon schijnt). En dat speelt allemaal mee. Ik stuur, maar het materiaal geeft ook iets terug, maakt het me moeilijk. Ik ben aan het onderzoeken en waarnemen en herkennen: 'Hier zie ik iets ontstaan, hier wordt het *iets*'.

Bovendien is die emotie of het idee waarmee ik mijn werkstuk begon, vaak nog helemaal niet zo helder. Zeker als het meer is dan 'het plaatje van het kasteel dat ik al in mijn hoofd heb'. Het idee is nog een wat vaag idee. En op zoek naar waar het 'iets' wordt, naar waar mijn werkstuk iets gaat vertellen, ben ik in het maken mijn eigen idee (of de herinnering, de emotie) aan het onderzoeken. Ik breng het van binnen naar buiten, ook voor mezelf. Het maaksel *wordt* eigenlijk een herinnering die ik kan bekijken, kantelen, beetpakken, naast een andere zetten.

Kan de maker zo door het maken, meer inzicht krijgen in het idee, in het onderwerp van zijn werkstuk? Een gevorderde maker kan dat, vast niet altijd, maar een kunstenaar kan in het maken iets terugvinden wat zijn begrip van 'de wereld' vergroot. Hij kan aan een vraagstuk werken dat betrekking heeft op de actualiteit, en in het proces van het maken, in wisselwerking met het materiaal, kan hij

ontdekkingen doen over dat onderwerp. Over hoe hij het beziet, welke emoties het oproept en waardoor, hij kan zijn kennis erover vergroten en gaan zien hoe dit zich verhoudt tot andere dingen in zijn leven.

Het verhaal schrijft zichzelf, hoor je schrijvers wel zeggen. Al schrijvend krijgt het verhaal een eigen voortgang die iets inbrengt wat de schrijver zelf verrast, ook al is hij degene die de pen hanteert. Dat kan ertoe leiden dat het idee waarmee hij begon, een wending krijgt die een nieuw inzicht geeft. Wat gebeurt daar?

Het gevoel dat het verhaal zichzelf schrijft, komt voort uit de mogelijkheden die de schrijver herkent. Hij laat de teugels vieren en ziet wat er ontstaat, maar hij is het zelf die de mogelijkheden herkent. En die herkenning berust op de verhalen die de schrijver eerder las en hoorde, met hun structuur, opbouw, spanning. De kunstenaar die nieuwsgierig is naar het landschap dat zijn potlood tevoorschijn gaat toveren op het papier, maakt gebruik van zijn eigen tekenvaardigheid, maar ook van zijn geheugen. Het is alsof alle schrijvers en alle tekenaars over zijn schouder meekijken en meewerken. Naarmate iemands vakmanschap groter is, zowel in zijn beheersing van het materiaal, als in het gaan herkennen van mogelijke betekenissen, kan het maken leiden tot nieuwe inzichten. Niet alleen tot groter inzicht in zijn eigen maakproces, maar ook tot inzichten in datgene waarop het maaksel betrekking heeft. Hij kan door het kunstwerk heen een blik op de werkelijkheid krijgen. Een inzicht dat zelfs voor anderen herkenbaar en vernieuwend kan zijn.

Voor een beginnende maker is dit niveau van wijzer worden veel gevraagd. Maar een verhelderende terugblik op een eigen ervaring of idee, dat lijkt me goed mogelijk. Je kunt een werkstuk maken en daarin terugblikken op een gebeurtenis en ontdekken welke kleur, sfeer, emotie erbij horen, hoe het er voor jou uitzag. Je kunt jezelf in dat werkstuk verbinden met die gebeurtenis.

Een simpel maar mooi voorbeeld is de foto, die een schooldirecteur maakte van zijn leerlingen na het bezoek aan Boymans van Beuningen. Hij vroeg hen te poseren voor hun favoriete schilderij. Hij liet de foto zien van een jongen die trots staat voor 'De val van Ixion'. Dat lijkt me een mooie opdracht die de jongen vraagt om nog eens terug te halen wat hij zag en een keuze te maken. Hij hoeft niets te benoemen, hij mag zijn keuze intuïtief maken. Met de foto kan hij terugkijken op zijn bezoek, het maakt de band tussen hemzelf en het gekozen schilderij zichtbaar. Hij kan hem thuis laten zien. En natuurlijk mocht hij achteraf vertellen wat hem deed kiezen voor dit schilderij. Op die manier behoudt de herinnering zowel zijn associatieve kracht, hij kan hem verbinden aan sfeer, gevoel, beeld, kleur, moment, als de abstractere en makkelijkere deelbare betekenis die hij er met woorden aan geeft.

Maar ook zonder die link naar de actualiteit, ook zonder een belangrijk *waarover gaat mijn werkstuk*, kan het maken bijdragen aan mijn begrip van mijzelf en de wereld om me heen. Door aandacht te hebben voor de betekenis die ontstaat wanneer we gevoel, kennis, ideeën, andere gebeurtenissen verbinden aan dat wat we maken.

Aandacht voor het ontdekken van betekenis: twee voorbeelden ter illustratie

In een beeldende les krijgen leerlingen de opdracht om van hout een masker te maken, een masker met een emotie. Het is een mooie opdracht en kinderen zijn druk aan het werk met hout, lijm en spijkers en ieder maakt een eigen masker. Toch blijft

er naar mijn idee een kans liggen. In deze les (zie het filmpje ervan op <http://www.decultuurloper.nl/bronnen/tips-en-inspiratie/2%2e-meer-creativiteit/>) lijkt die toevoeging van de emotie verloren te gaan. Als deze kinderen tijdens het timmeren bewust op zoek gaan naar die emotie, dan wordt de opdracht vermoedelijk rijker. Ze nemen niet vanzelf, zeker niet allemaal, de tijd om voor ze de neus vastlijmen of dat kromme latje als mond vastspijkeren, te kijken wat er daardoor met het masker gebeurt. Door tussentijds de vraag te stellen: hoe kijkt het me aan, oefenen zij zich in betekenisgeven. Ze gaan herkennen wat er ontstaat. Ze leren spelen met het materiaal *en* met betekenisgeven, ze oefenen zich in het waarnemen wat er buiten hen gebeurt, het houten ding, en wat er daardoor van binnen gebeurt: het masker dat je dreigend aankijkt.

Nog een voorbeeld, vanuit mijn eigen ervaring in de muziek. Ik heb lang celloles gehad, waarbij het vooral ging over de techniek. Over vingers die steeds wat hoger en sneller gaan en een stok die behendiger over de snaren moet gaan strijken. Ik moest daarbij natuurlijk ook wel luisteren of het niet vals was en de snaren niet knarsten. Sinds een jaar heb ik opnieuw celloles. Deze juf laat mij vooral luisteren. En toch ook even hard oefenen met vingers en stok. Maar de aandacht verschuift van de vingers naar de oren: dit reeksje noten, hoe wordt dat een lijn die richting heeft en vaart. Hier klinkt onrust, hier wordt het rust. Zij leert haar leerlingen, dat ze in het muziek maken, vooral ook moeten waarnemen. Niet alleen het geluid: is het zuiver, is de klank open; maar ook van binnen waarnemen hoe dat geluid tot muziek wordt.

En wat valt er door deze aanpak te ontdekken en waarover dan? Gaat het over meer begrip van mezelf en de wereld om mij heen? Niet echt, hier is de muziek zelf de ontdekking, dat soms een noot of een loopje iets wakker maakt als ontroering of onrust. Misschien zijn we hier vooral het fenomeen aan het ontdekken van het betekenisgeven, op een heel basaal niveau van emotie en beweging. We leren hierin onszelf kennen als de culturele wezens die we zijn, in staat om in de muziek gevoel en ruimte te ontdekken. We houden blijkbaar zo van het spelen, dat we er eindeloos voor willen oefenen, om naast de actualiteit iets anders te creëren wat aan ons en van ons is.

De achtergrond van dit essay

Omdat ik geprobeerd heb dit essay in mijn eigen woorden en met mijn eigen voorbeelden te schrijven, was het lastig om te verwijzen naar de literatuur die ik gebruikt heb om tot dit essay te komen. Het is sterk gebaseerd op de colleges die ik volgde in de leergang Cultuuronderwijs aan de Rijksuniversiteit Groningen en een aantal artikelen die ik vervolgens las. Ik wil hieronder een paar aanknopingspunten noemen naar de literatuur, die tegelijkertijd een uitnodiging vormen om met medestudenten en collega's nog eens over door te denken.

In het theoretisch kader van Cultuur in de Spiegel verbindt Barend van Heusden het begrip cultureel zelfbewustzijn, het centrale begrip in de theorie, direct met het begrip reflectie.

‘Deze reflectie, die de basis is van wat we (zelf)bewustzijn noemen, is de herkenning, op basis van onze herinneringen, van ons eigen betekenisproces. [...] de reflectie kan beeldend, conceptueel en theoretisch zijn. Het is de beeldende reflectie die we in onze cultuur *kunst* noemen.’ (van Heusden 2007, p 4)

Deze gedachte dat de kunst zelf een vorm van reflectie is of kan zijn, vormde de aanleiding voor dit essay. Het is een actueel onderwerp, omdat het reflecteren mede door Cultuur in de Spiegel een steeds centraler begrip wordt in het cultuuronderwijs. Daarbij lijkt de taal het meest geëigende middel. Als naast de taal, ook het maken van kunst kan leiden tot zinnige reflectie, dan zou dat een verrijking van het kunstonderwijs zijn.

Deze definitie van het begrip reflectie, reflectie als de herkenning van ons eigen betekenisproces, is overigens nog niet zo eenvoudig te rijmen met een wat eenvoudiger en gangbaarder opvatting van hetzelfde begrip. Het reflecterend vermogen wordt in C-zicht, competenties cultuureducatie omschreven als: ‘De leerling kan terugkijken op eigen ervaringen, deze interpreteren en er betekenis aan geven.’ (Kunstbalie, 2014). Dat lijkt een smallere interpretatie van het begrip reflecteren. Als we in deze omschrijving ook het waarnemen zelf als ervaring opvatten (de ontdekking van de lijn die zee wordt, van de letters die een verhaal worden), dan zijn de twee opvattingen van het begrip reflectie wel te verenigen.

Wat doet het proces van het maken, het van binnen naar buiten brengen, met het idee of de herinnering van de maker? In het verkennen van deze vraag was de visie van Gert Biesta relevant. Hij wijst op het belang dat we in educatie moeten hechten aan de ontmoeting met het andere, het vreemde, ‘an encounter with something that offers resistance’. Die ontmoeting ziet hij als cruciaal in de educatie die hij voorstaat: ‘[education is] an ongoing dialogue between ‘self’ and ‘other’ in which both are formed and transformed, a process through which we come into the world.’ (Biesta, 2012, p 43).

Jan Masschelein legde het in zijn hoorcollege (april 2014) nog sterker neer: ‘Het onderwijs is er niet voor het kind, het onderwijs is er voor de wereld.’ Wij leggen als gemeenschap dat wat wij van waarde achten *op tafel* voor de volgende generatie. En we moeten dat, samen met de nieuwe generatie tot spreken brengen. Deze gedachte vormt een interessante tegenhanger voor het sterk op zelfontplooiing gerichte cultuuronderwijs in Nederland. Het ‘tot spreken leren brengen’ is daarbij een waardevol aandachtspunt voor het kunstonderwijs. Het maken kan hier mogelijk aan bijdragen als we kinderen op het spoor zetten van de wisselwerking tussen maker en materiaal, als de ontmoeting tussen het zelf en het andere.

Ingar Brinck gaat in zijn essay uit 2007 in op wat de omgeving, context en de culturele achtergrond van de kunstenaar inbrengt in het creatieve proces. Het blijkt in zijn onderzoek juist de ervaren kunstenaar te zijn die de ruimte heeft om in het maken de context mee te laten werken. Hij haalt de schilder Pignon aan die zich realiseert dat hij door het tekenen, langzaam leert om te zien. Brincks essay gaat in op de cultuur van de kunstenaar die meeklinkt in het ontstaan van zijn kunstwerk.

‘what an artist can create is not only constrained by his or her capacity for action as such, but fundamentally is conditioned, and hence made possible, by the environment in which he or she is situated.’ (Brinck, 2007, p. 423)

Dit voedt de gedachte dat het ook voor de beginnende maker leerzaam is om in het creatieve proces ruimte te leren maken voor de mogelijkheden die de context en het materiaal bieden, door bewust waarnemen en herkennen van die mogelijkheden. Brinck brengt de gelijkenis tussen maker en beschouwer in beeld. Ook dat is interessant voor het kunstonderwijs: het actief bezig zijn met het maken, vergroot ook iemands vaardigheid als beschouwer.

Tenslotte, in dit essay hou ik een pleidooi om in het kunstonderwijs de reflectie op jezelf als betekenisgever centraal te stellen. Dit is de kern van het theoretisch kader van van Heusden, maar in de vertaling naar de praktijk van het onderwijs gaat hier naar mijn idee iets verloren. In *Cultuur in de Spiegel* wordt groot belang gehecht aan het onderwerp, het is de vraag of dat ook voor kunstonderwijs het beste handvat is om aan die reflectie toe te komen. In het basisonderwijs is het onderwerp een aantrekkelijk aanknopingspunt om kunstlessen te verbinden met andere vakken, om aan te sluiten bij de beleving van leerlingen. Dat is een belangrijk punt. Maar die gerichtheid op het onderwerp lijkt leerlingen gemakkelijk uit te nodigen om met hun werk vooral een weergave te maken van iets wat zij al in hun hoofd hadden, om voorbij te gaan aan de waarneming en verbeelding en een vrij directe vertaling te maken van het concept. Dat zou niet hoeven, maar het vergt een sterke begeleider om hen de openheid te laten behouden om juist hier met zintuigen, emotie, associaties te leren spelen en werken. En die begeleiders, de leerkrachten, zijn zelf vrij vaak sterk gericht op het conceptuele niveau. Ik sluit me op dat punt aan bij de kritiek van Diederik Schönau. Hij noemt de kunstwerken die leerlingen gemaakt hebben binnen de *Cultuur in de Spiegel* projecten, niet veel meer dan 'een illustratie van een idee of een inhoudelijke interpretatie'. Dit houdt naar mijn idee verband met het leidend maken van het onderwerp.

Schönau vraagt zich af hoe deze cognitieve benadering 'de positie van de kunstvakken in het onderwijs [kan] versterken wanneer deze verdwijnen achter cerebrale vormen van reflectie waarin de eigenheid en uniciteit van het artistieke denken ongenoemd blijft.' (Schönau, 2014, p 53)

Dat die reflectie niet cerebraal hoeft te zijn en het gedachtegoed van *Cultuur in de Spiegel* wel degelijk bij kan dragen aan zinvol kunstonderwijs, hoop ik hierboven belicht te hebben.

Clara Linders, november 2014

Bronnen

Gert Biesta, *Giving Teaching Back to Education: Responding to the Disappearance of the Teacher*, Phenomenology & Practice, Volume 6, 2012

Ingar Brink, *Situated Cognition, Dynamic Systems, and Art: On Artistic Creativity and Aesthetic Experience*, Janushead 2007

Barend van Heusden, *Het leven nagebootst in taal: een cognitieve benadering van de literaire mimemis*, Neerlandistiek, nl 07.08c, 2007

M. van der Hoeven, A. Jacobse ea, *Cultuur in de Spiegel in de praktijk, een leerplankader voor cultuuronderwijs*, SLO 2014

Crockett Johnson, bewerking Annie M.G. Schmidt, *Paultje en het paarse krijtje*, De Bezige Bij, Amsterdam

Kunstbalie, *C-zicht competenties cultuureducatie kunst en erfgoed*,
<http://www.culturelecompetenties.nl/kunstbalie> 2014
Diederik Schönau, *Wat heeft cultuur in de spiegel opgeleverd?*, Kunstzone 2014